

BUŁGARSKA MISJA
TADEUSZA STANISŁAWA GRABOWSKIEGO
W LATACH 1915–1918 W ŚWIETLE JEGO PUBLIKACJI
NA ŁAMACH TYGODNIKA „WIADOMOŚCI POLSKIE”

JAROSŁAW RUBACHA

ABSTRACT. *The Bulgarian mission of Tadeusz Stanislaw Grabowski in the years 1915–1918 in his publications in the weekly magazine "Wiadomości Polskie"*

The outbreak of World War I inspired the Supreme National Committee to take action for the popularization of the political aims of Poles in Europe. The network of information agencies was created for this purpose. One of the agencies was the press office in Sofia with T. S. Grabowski at the forefront. The agency not only provided information about events in Poland, but also promoted the Polish culture and created a basis for the future bilateral Polish-Bulgarian cooperation.

Autor: Jarosław Rubacha, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Humanistyczny, Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej, ul. Kurta Obzitza 1, 10-725 Olsztyn, j.rubacha@wp.pl

Słowa kluczowe: Tadeusz Stanisław Grabowski, Bulgaria, Polskie Biuro Prasowe w Sofii, Naczelny Komitet Narodowy

Keywords: Tadeusz Stanisław Grabowski, Bulgaria, Polish Press Office in Sofia, Supreme National Committee

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIII, Poznań 2016, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 71–94, ISBN 978-83-65663-26-9, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

doi.org/10.14746/bp.2016.23.5

Wybuch I wojny światowej w 1914 r. stworzył nową sytuację nie tylko dla uczestniczących w konflikcie bloków militarno-politycznych, ale także dla kręgów politycznych ówczesnych narodów bezpieczeństwa w Europie. Te ostatnie, odwołując się do dynamicznie rozwijających się w drugiej połowie XIX w. idei wolnościowych, postrzegały go jako punkt wyjścia do głębokich przemian geopolitycznych, przez które rozumiały m.in. reaktywację lub utworzenie własnych organizmów państwowych. Myśl ta towarzyszyła także patriotycznie nastawionym polskim środowiskom w Galicji, które już 16 sierpnia 1914 r. w Krakowie powołały do życia Naczelny Komitet Narodowy (NKN)¹. W zamysłach twórców miał on pełnić rolę politycz-

¹ *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917*, Kraków 1917, s. 3–5. Na ten temat także K. Srokowski, *N.K.N. Zarys historii Naczelnego Komitetu Narodowego*, Kraków 1923, s. 124–

nej reprezentacji narodu do momentu odzyskania niepodległości, a zarazem stanowić najwyższą instancję w zakresie organizacji i finansowania polskich formacji wojskowych, walczących u boku Austro-Węgier². Te kluczowe obszary aktywności Komitetu bardzo szybko zostały poszerzone o kolejne zadania, których realizacja mogła mieć istotne znaczenie zarówno dla zakresu prowadzonych prac, jak i powodzenia podejmowanych działań. Jednym z nich było prowadzenie kampanii propagandowo-informacyjnej, w ramach której zamierzano popularyzować wśród polskiego społeczeństwa program polityczny NKN i jego działalność. W pracach tych istotną rolę odgrywało utworzone z inicjatywy Komitetu w Cieszynie³ na początku grudnia 1914 r. czasopismo „Wiadomości Polskie”⁴, które ukazywało się początkowo dwa razy (w środę i w sobotę), a od wiosny 1915 r. raz w tygodniu. Dzięki dużemu zaangażowaniu redaktora naczelnego czasopisma Stanisława Kota, już w początkowej fazie działalności zajęło ono pierwszoplanowe miejsce w działalności propagandowej, umiejętnie łącząc różne idee pojawiające się w środowiskach niepodległościowych. Jak wyraźnie podkreślała redakcja:

„Wiadomości Polskie” występują wśród społeczeństwa z programem konsolidacji przy oparciu się o czyn zbrojny Legionów, nie są organem żadnej partii, lecz skupiają przy sobie wszystkie obozy pod hasłem Państwa Polskiego, pomieszczają zaś na swych łamach artykuły najlepszych publicystów⁵.

Takim założeniom zawdzięczać należy fakt, że w czasopiśmie publikowali swoje teksty m.in.: Władysław Jaworski, Jerzy Mycielski, Józef Haller, Maria Dąbrowska, Bolesław Limanowski, Mieczysław Niedziałkowski, a więc osoby odwołujące się do różnych, często przeciwstawnych nurtów ideologicznych. Łączeniu rozbieżnych poglądów sprzyjało także unikanie przez redakcję kwestii społecznych i skupianie się na *stricte* politycznych aspektach szeroko rozumianej kwestii polskiej oraz popularyzacji czynu legionowego.

Niemal jednocześnie w środowisku Komitetu pojawiła idea umiędzynarodowienia szeroko rozumianej kwestii polskiej poprzez zainteresowanie nią opinii publicznej i kręgów politycznych w Europie. Stąd też już we wrześniu 1914 r. z inicjatywy Biura Prasowego Departamentu Wojskowego NKN⁶ rozpoczęto prace, w ramach których gromadzono wywiady i inne materiały prasowe oraz systematyzowano ukazujące się w polskich czasopismach informacje. Na ich podstawie przygotowywano, a następnie rozsyłano gotowe artykuły, ilustracje, mapy, które miały zamieszczać

134; E. Damjanowa, *Bylgarija i Polska 1918–1941*, Sofija 1982, s. 16; A. M. Brzeziński, *Z działalności Polskiego Biura Prasowego w Sofii w latach 1915–1918*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 1980, nr 1, s. 41; A. Garlicka, *Organizacja akcji prasowej Naczelnego Komitetu Narodowego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, t. 3 (1964), nr 2, s. 91–92.

² W. L. Jaworski, *Legiony a Naczelny Komitet Narodowy*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 51.

³ Od wiosny 1915 czasopismo wydawano w Piotrkowie.

⁴ Pierwszy numer ukazał się 9.12.1914 r.; A. Garlicka, op. cit., s. 105.

⁵ „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64 (wkładka reklamowa). Na ten temat także A. Garlicka, op. cit., s. 125.

⁶ K. Srokowski, op. cit., s. 322.

media zagraniczne. Akcją propagandową objęto początkowo przede wszystkim mocarstwa centralne, ale w miarę upływu czasu rozszerzono ją także na kraje neutralne, a nawet państwa Ententy. Już pod koniec września 1914 r. działania informacyjne w Berlinie rozpoczął Wilhelm Feldmen, w listopadzie kierownikiem placówki prasowej we Włoszech został Władysław Baranowski, w tym czasie utworzono także biuro w Szwajcarii ze Stanisławem Zielińskim na czele oraz nawiązano kontakty z prasą skandynawską, holenderską, francuską i brytyjską. W czerwcu 1915 r.⁷ uruchomiono także ekspozyturę NKN w Bułgarii w postaci Polskiego Biura Prasowego (PBP) w Sofii⁸, której szefem mianowany został krakowski sławista Tadeusz Stanisław Grabowski. Jego wybór na to stanowisko nie był dziełem przypadku. T. S. Grabowski urodził się w 1881 r. w Dobromilu pod Przemyślem. Po ukończeniu gimnazjum humanistycznego w Jarosławiu, w 1900 r. podjął studia filologiczne w Krakowie, a następnie doskonalił swój warsztat naukowy na kilku europejskich uczelniach, m.in. w Wiedniu, Pradze, Zagrzebiu, Belgradzie i Sofii. W tym czasie, zapewne z inspiracji Mariana Zdziechowskiego, został on członkiem Klubu Słowiańskiego w Krakowie i aktywnym współpracownikiem organu prasowego tego stowarzyszenia – „Świata Słowiańskiego”. W 1908 r. Grabowski podjął pracę na Uniwersytecie Jagiellońskim jako lektor języków słowiańskich i rozpoczął przygotowania doktoratu, który dwa lata później obronił na Uniwersytecie Wiedeńskim na podstawie rozprawy *Silvije Kranjčević und seine Dichtung*. W 1910 r. wziął także udział w Zjeździe Słowiańskim w Sofii w charakterze korespondenta prasy polskiej⁹, co pozwoliło mu zacieśnić osobiste kontakty z przedstawicielami bułgarskiego świata naukowego. Jego duże zaangażowanie w badania nad literaturami południowosłowiańskim, zwłaszcza chorwacką, oraz literackimi związkami polsko-południowosłowiańskim i bałkańskimi kwestiami

⁷ T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68. Warto zaznaczyć, że w przedmowie do książki *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej (1915–1916)*, powstanie placówki w Sofii Grabowski datuje na kwiecień 1915 r. i potwierdza to pośrednio w artykule zamieszczonym w „Wiadomościach Polskich” w lutym 1916 r. (T. S. Grabowski, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64). W rzeczywistości, w kwietniu 1915 r. Grabowski wysłany został do Konstantynopola, gdzie prowadził bezskuteczne działania na rzecz powołania Ekspozytury Biura Prasowego NKN w Turcji; Z. Klejn, *Postawy Polonii bułgarskiej w dwóch wojnach światowych*, „Dzieje Najnowsze”, r. XXX (1998), nr 2, s. 82. Dopiero czerwcu 1915 r. został on skierowany do Bułgarii.

⁸ M. Karabela, *Byłgarska misja na Tadeusz St. Grabowski – pratenik na wyzkryswaszta Polska*, Sofija 2011, s. 8.

⁹ Obecność grupy polskich przedstawicieli w Sofii, w tym Grabowskiego, w trakcie zjazdu, Jan Grzegorzewski poddał krytyce na łamach „Świata Słowiańskiego”, uznając je za nieuprawnione manifestowanie poparcia dla idei neoslawizmu, a nawet panslawizmu; (J. G[rzegorzewski], *Echa zjazdu sofijskiego*, „Świat Słowiański”, r. VII (1911), t. 1, s. 185–188). Podobne zarzuty pod adresem Grabowskiego w tej kwestii skierował także w swoim artykule Z. Klejn (*Postawy Polonii...*, s. 84–85). Warto jednak podkreślić, że udział Grabowskiego w Zjeździe Słowiańskim w Sofii nie miał oficjalnego charakteru, co potwierdziło jednoznacznie prezydium zjazdu z prof. Stefanem Bobczewem na czele (J. G[rzegorzewski], *O „Echa zjazdu sofijskiego”*, „Świat Słowiański”, 1911, R. 7, t. 1, s. 470. Formulowane przez wskazanych powyżej autorów wobec niego oskarżenia należy uznać jako bezpodstawne.

politycznymi i społecznymi zaowocowało licznymi publikacjami¹⁰, co ugruntowało jego pozycję nie tylko w krakowskim świecie naukowym, ale także wśród członków Klubu Słowiańskiego. Stąd też wziął on aktywny udział w działaniach tego ostatniego środowiska na rzecz utworzenia Towarzystwa Słowiańskiego w Krakowie w 1912 r., a następnie zasiadał w jego Zarządzie¹¹. Biegła znajomość języków słowiańskich sprawiła natomiast, że po wybuchu wojny Grabowski został najpierw referentem prasy słowiańskiej w Departamencie Wojskowym NKN, a następnie wyznaczono go na szefa planowanego biura prasowego w Bułgarii.

Wybór Sofii jako miejsca prowadzenia aktywnej polskiej akcji propagandowo-informacyjnej nie był przypadkowy. Zdecydowały o tym dwa istotne czynniki. Po pierwsze Bułgaria, mimo klęski poniesionej w trakcie II wojny bałkańskiej oraz strat terytorialnych i ograniczeń narzuconych jej w bukareszteńskim traktacie pokojowym (1913), pozostawała nadal liczącym się państwem w Europie Południowo-Wschodniej i ważnym elementem europejskiej polityki. Po drugie, brak wsparcia rosyjskiego w konflikcie z koalicjantami z sojuszu bałkańskiego w 1913 r. nie tylko przesądził o upadku rusofilskiego gabinetu, torując drogę do władzy proniemiecko nastawionym kręgom politycznym z Wasilem Radosławowem na czele, ale przede wszystkim poważnie osłabił mocno zakorzenione w społeczeństwie przekonanie o przychylnym nastawieniu Petersburga do Bułgarii. Dlatego też w bułgarskiej świadomości, jak pisał Grabowski:

nastala próżnia, domagająca się co najrychlejszego wypełnienia pierwiastkiem zdrowej i pewnej siły, wzajemnej z kimś wiary i zaufania, wspólności interesów państwowych i narodowo-plemiennych instynktów. (...) Pustkę tę wypełnić mogła tylko – myśl polska, myśl polsko-bułgarskiego zbliżenia, ideowej jedności, orężnego i polityczno-narodowego braterstwa¹².

Idea ta niewątpliwie korespondowała z ogólną koncepcją NKN, który pozytywnie odnosząc się do zachodzących w Bułgarii zmian, wyrażał nadzieje na przystąpienie Sofii do wojny po stronie mocarstw centralnych. Jednocześnie była ona pokłosiem

¹⁰ W latach 1905–1914 T. S. Grabowski opublikował następujące prace poświęcone tej tematyce: *Współczesna Chorwacja: studia literackie*, t. 1–2, Lwów 1905–1908; idem, *Anton Aškerc poeta słowiański. Sylweta jubileuszowa (1856–1906)*, Kraków 1906; idem, *Najnowsza historia literatur południowo-słowiańskich. Sprawozdanie krytyczne*, Kraków 1909; idem, *Liryka Mihovila Nikolića: kartka z współczesnej poezji chorwackiej*, Kraków 1906; idem, *Serbowie i Chorwaci wobec aneksji Bośni i Hercegowiny*, Kraków 1909; idem, *Romantyzm polski wśród Słowian. Wpływy i pokrewieństwa. Szkic do studium porównawczego*, Kraków 1910; idem, *S. S. Bobczew, historyk, publicysta i słowianofil bułgarski. Szkic historyczno-literacki*, Kraków 1910; idem, *Komisaryat królewski Chorwacy wobec jej odrębności państwowej*, Kraków 1912; idem, *Słowiański poemat na tle polskiem. A. Žakelj-Ledinski, „Vilkovo”*, Kraków 1913; idem, *Zygmunt Krasiniński w literaturach słowiańskich, Szkic histor.-literacki i bibliograficzny*, Kraków 1914. Jednocześnie tylko na łamach „Świata Słowiańskiego” ukazało się w tym okresie ponad 40 artykułów, recenzji i notek jego autorstwa; J. Rubacha, *Bułgaria na przelomie XIX i XX w. Bułgarskie metamorfozy w publikacjach „Świata Słowiańskiego” (1905–1914)*, Olsztyn 2012, s. 517–562.

¹¹ *Towarzystwo Słowiańskie w Krakowie w latach 1912–1913*, Kraków 1914, s. 9.

¹² T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej (1915–1916)*, Sofia 2011, s. 24. Na ten temat także E. Damjanowa, op. cit., s. 17.

wpracowanego w środowisku krakowskich słowianofilów na początku XX stulecia programu nazywanego „polskim słowianofilstwem”, którego naczelnym celem miało stać się nie tylko skuteczne konkurowanie z propagowanym przez Rosję panslawizmem, ale także zajęcie przez Polskę jej miejsca jako lidera całej Słowiańszczyzny, poprzez zapoznawanie innych bratnich narodów z wkładem Polaków w rozwój polityczny i kulturalny Europy¹³. Bardzo szybko okazało się jednak, że podjęcie szerzej zakrojonej akcji propagandowej w Bułgarii jest mocno ograniczone¹⁴.

Wynikało to przede wszystkim ze skomplikowanej sytuacji wewnętrznej w tym kraju¹⁵, a także zakulisowej gry dyplomatycznej wielkich mocarstw na rzecz pozyskania Sofii do współpracy lub współuczestnictwa w toczącym się konflikcie, które w tym czasie wkraczały w decydującą fazę. Po wybuchu wojny rząd bułgarski uznał, że Bułgaria nie jest gotowa do włączenia się w działania zbrojne i już 3 sierpnia 1914 r. ogłosił neutralność¹⁶. Decyzja ta podyktowana była przede wszystkim względami taktycznymi i umożliwiała jednoczesne pertraktacje z mocarstwami centralnymi i Ententą. Z punktu widzenia bułgarskiej racji stanu kwestią najistotniejszą była sprawa ewentualnych nabytków terytorialnych i kredytów na dozbrojenie armii. W obu przypadkach zdecydowanie więcej inicjatywy wykazały Niemcy i Austro-Węgry, które już w lipcu 1914 r. udzieliły Bułgarii pożyczki na cele wojenne, a w maju 1915 r. zagwarantowały włączenie w bułgarskie granice bezspornej i spornej strefy w Macedonii oraz pozytywnie ustosunkowały się do idei pozyskania przez Bułgarię Kavali i rewindykacji Dobrudży Południowej¹⁷, co ostatecznie zdecydowało o przystąpieniu 11 października 1915 r. Bułgarii do wojny po stronie mocarstw centralnych.

Innym poważnym problemem, który stanął przed Grabowskim były braki kadrowe, które w znaczący sposób mogły wpłynąć na tempo prac powstającej placówki. W tym czasie w Bułgarii przebywała polska diaspora licząca około 160 osób, z których część (około 50 osób)¹⁸ brała udział w pracach utworzonego spontanicznie w czerwcu 1913 r. z inicjatywy Władysława Gawrońskiego, Stanisława Lutomskiego i Stanisława Zgodzińskiego Towarzystwa Polskiego Wzajemnej Pomocy (TPWP) w Sofii¹⁹. Jakkolwiek w momencie wybuchu wojny organizacja ta znajdowała się jesz-

¹³ J. Rubacha, op. cit., s. 40–41. Na ten temat także E. Damjanowa, op. cit., s. 22.

¹⁴ E. Damjanowa, op. cit., s. 17.

¹⁵ T. S. Grabowski, *Z dziejów myśli i sprawy polskiej w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 62, T. S. Grabowski, *Rusofilstwo Bułgarów*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 95.

¹⁶ V. Radoslawoff, *Bulgarien und die Weltkriege*, Berlin 1923, s. 132, 140.

¹⁷ A. Ganczew, *Wojnite prez Treto bylgarsko carstvo*, Sofija 1944, s. 364. Ze swej strony Ententa oferowała Bułgarii nabytki terytorialne w Tracji Wschodniej i bezsporną strefę w Macedonii, warunkując jednak tę ostatnią kwestię poszerzeniem granic serbskich kosztem Austro-Węgier. Jednocześnie deklarowała podjęcie niezobowiązujących konsultacji na temat przynależności Kavali i zwrotu Dobrudży Południowej.

¹⁸ T. S. Grabowski, *Akcyja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68. Na ten temat także A. M. Brzeziński, op. cit., 43.

¹⁹ W. Zembrzuska, *Czterdziestolecie polskiej placówki na Balkanach*, „Ruch Słowiański”, 1929, R. 2, nr 2, s. 72. Towarzystwo to kontynuowało tradycje wcześniejszych organizacji tego typu. Pierwszą

cze w fazie tworzenia, aktywnie włączyła się w działania na rzecz przebywających na terenie Bułgarii Polaków, głównie z terenów Królestwa Polskiego i Rosji, którym rozwój sytuacji na frontach, uniemożliwił powrót do miejsc zamieszkania. Towarzystwo nie tylko organizowało dla nich pomoc materialną²⁰, ale także – wykorzystując dobre stosunki z bułgarskimi kręgami politycznymi i przemysłowymi – pomagało im odnaleźć się w nowej sytuacji, m.in. pośrednicząc w poszukiwaniu możliwości zarobkowania. Środowisko to było jednak w tym czasie wewnętrznie podzielone, co niewątpliwie z jednej strony było wynikiem wspomnianej, toczącej się rywalizacji między Ententą a mocarstwami centralnymi o pozyskanie Bułgarii do współpracy, a z drugiej strony rozdźwiękami między polskimi środowiskami politycznymi, prezentującymi zarówno odmienne wizje odrodzonego państwa, jak i poglądy na metody działania. Sytuację tę dobrze scharakteryzowała Wanda Zembrzуска, pisząc:

Tak jak wszędzie, gdziekolwiek Polacy mieszkali, tak też na teren Bułgarii przesiąkała propaganda z dwóch przeciwnych sobie obozów. Przybywali na zmianę emisariusze t. zw. orjenatacji ententofilskiej i galicyjskiego NKN-u, który założył wreszcie w Sofii specjalne biuro prasowe dla celów tej propagandy. Orientacja ententofiliska miała jednak więcej zwolenników, to też stosunek Towarzystwa, a za nim i przeważnej części Polonji sofijskiej do biura NKN-owego był dość oziębły²¹.

Warto jednak zaznaczyć, że bułgarska Polonia angażowała się w propagowanie kwestii polskiej „podkreślając zasadniczo postulat niepodległości, na jakiejkolwiekby on drodze miał zostać urzeczywistniony”²², a szczególne zasługi na tym polu położyli publicyści – wspomniana W. Zembrzуска i Jan Grzegorzewski, którzy publikowa-

z nich, której działalność została udokumentowana było utworzone z inicjatywy Ignacego Muszlera w 1888 r. Towarzystwo Polskie Wzajemnej Pomocy w Sofii, które na przestrzeni kilkunastu lat prowadziło ożywioną działalność filantropijną i kulturalną na rzecz bułgarskiej Polonii; Z. Klejn, *Polskie ślady w budowie nowożytnej Bułgarii 1877–1914*, Łowicz 1999, s. 348–350. Po jego likwidacji w 1905 r. i nieudanej inicjatywie reaktywacji pięć lat później podjętej przez T. S. Grabowskiego i Jana Grzegorzewskiego, kolejna próba wznowienia działalności Towarzystwa pojawiła się w 1913 r. w związku z napływem do Bułgarii znacznej liczby nowych polskich emigrantów; W. Zembrzуска, op. cit., 73. Na ten temat także T. S. Grabowski, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie” 1916, nr 68, Z. Klejn, *Polskie ślady...*, s. 354–356.

²⁰ W. Zembrzуска, op. cit, s. 74. Warto podkreślić, że TPWP angażowało się także w organizowanie pomocy dla Polaków na ziemiach polskich, ściśle współpracując w tym obszarze z utworzonym z inicjatywy polonofila bułgarskiego inż. Aleksandryna Rałowa na początku 1915 r. Komitetem „Pro Polonia” (3а Полша). Działalność tego Komitetu nie tylko popularyzowała sprawę polską wśród bułgarskiego społeczeństwa, ale dostarczała także środków finansowych na pomoc polskim ofiarom wojny, zbieranych podczas różnych imprez charytatywnych; T. S. G[rabowski], *Bulgaria – Polsce*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 63. Na ten temat także T. S. Grabowski, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64, Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 80.

²¹ W. Zembrzуска, op. cit., s. 74. Wspominał o tym także T. S. Grabowski w sprawozdaniu z prac PBP, zamieszczonym w „Wiadomościach Polskich”, w marcu 1916 r. pisząc: *A co najboleśniej, że i wśród Polonii samej w Sofii znachodziły się jednostki, dla których ‘Legiony były tylko dziełem rozpacz i głodu’, a delegaci i emisariusze N.K.N. – tajnymi agentami austriackiego i niemieckiego rządu*; T. S. Grabowski, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68. Na ten temat także A. M. Brzeziński, op. cit., s. 43; Z. Klejn, *Polskie ślady...*, s. 364.

²² T. S. Grabowski, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68

li swoje teksty poświęcone tej tematyce w miejscowej prasie i inspirowali dziennikarzy bułgarskich do jej podejmowania²³. Stąd też, mimo niechęci jaką polska diaspora żywiła do proaustriackiej koncepcji NKN, do jesieni 1915 r.²⁴ Grabowski pozyskał grupę współpracowników, którzy stworzyli personel PBP w Sofii²⁵. Dzięki wcześniej posiadanym kontaktom udało mu się także nawiązać współpracę z niewielką grupą polonofilsko nastawionych intelektualistów bułgarskich, w tym z profesorami Uniwersytetu Sofijskiego Stefanem Mladenowem i Bojanem Penewem oraz dyrektorem Muzeum Etnograficznego Stefanem Kostowem²⁶, a przy wsparciu austro-węgierskiego posła w Sofii Adama Tarnowskiego także z kręgami rządowymi²⁷. Dzięki temu działania PBP mogły przybrać szerszy wymiar.

Jak wspomniano, pierwszoplanowym zadaniem, które stało przed biurem była realizacja nakreślonego przez NKN planu, który przewidywał szeroką kampanię propagandową na temat programu i działań podejmowanych przez Komitet oraz dostarczanie informacji na temat polskiego czynu zbrojnego²⁸. W kontekście Bułgarii kwestie te nabierały szczególnego znaczenia, ponieważ, jak informował Grabowski, stan wiedzy bułgarskiego społeczeństwa na temat szerzej rozumianej kwestii polskiej był niewielki²⁹. Dlatego też do działań na tym polu przystąpił on bardzo energicznie, a dzięki dużemu zaangażowaniu pracowników PBP na przełomie 1915 i 1916 r. w bułgarskiej prasie ukazało się ponad 500 artykułów³⁰ popularyzujących sprawę polską w Bułgarii. Jak jednak donosił szef placówki:

²³ *Bułgarzy wobec sprawy polskiej*, „Nowa Reforma”, 1915, nr 188; T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68; T. S. G[rabowski], *Bułgarya – Polsce*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 63; Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 81

²⁴ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 24.

²⁵ W składzie tej grupy znaleźli się m.in. Waław Choremalski, Stefan Łaszewski, Tadeusz Zembrzusi, Zofia Rzepecka, bułgarski publicysta Christo Iwanow. Kierownikiem PBP została W. Zembrzusi; T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68; A.M. Brzeziński, op. cit., s. 43; Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 82–83.

²⁶ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 129–130, 145–146; T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68; *Bułgarzy wobec sprawy polskiej*, „Nowa Reforma”, 1915, nr 188, A. M. Brzeziński, op. cit., s. 43. Dwaj ostatni pełnili także funkcje honorowych – przewodniczącego i zastępcy przewodniczącego PBP.

²⁷ A. M. Brzeziński, op. cit., s. 45.

²⁸ M. Sokolnicki, *Praca zagranicą*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 57–58; E. Damjanowa, op. cit., s. 17.

²⁹ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 26–27. Taki stan rzeczy był pochodną zaniedbań w okresie wcześniejszym. Jak donoszono w połowie kwietnia 1915 r. na łamach „Nowej Reformy”: *Faktem jest niezbitym, podnoszonym jednomyślnie przez pisma bułgarskie i wszystkich naszych pod Bałkanam przyjaciół, że Polacy sami dotychczas bardzo mało przyłożyli ręki do spopularyzowania sprawy polskiej w Bułgarii i wogóle na Bałkanie; Bułgarzy wobec sprawy polskiej*, „Nowa Reforma”, 1915, nr 188.

³⁰ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 29. Na ten temat także T. S. Grabowski, *Stronictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64; E. Damjanowa, op. cit., s. 17, A. M. Brzeziński, op. cit., s. 44, Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 83, M. Karabelaowa, op. cit., s. 28.

*Ilościowo było to dużo – jakościowo za mało, wartości przeważnie drugorzędnej. Były to telegramy, komunikaty, korespondencje, informacje, sprawozdania, przekłady, notatki historyczne etc. – mało natomiast rzeczy programowych, obszerniejszych artykułów politycznych, roztrząsających sprawę polską z różnych punktów widzenia, analizujących, dyskusyjnych*³¹.

Mimo tej krytycznej oceny materiały te nie tylko spotykały się z dużym zainteresowaniem czytelników, ale także zachęcały publicystów bułgarskich do coraz częstszego publikowania własnych, nie inspirowanych przez PBP, artykułów, a nawet odwiedzania Galicji w celu zapoznania się z przebiegiem działań zbrojnych na linii frontu i sytuacją miejscowej ludności³².

Jednocześnie PBP, które w tym czasie nie dysponowało własnym organem prasowym, rozpoczęło szeroko zakrojoną akcję wydawniczą³³. Jeszcze w kwietniu 1915 r. dużym echem nie tylko w Bułgarii, ale w całej Europie odbiła się ogłoszona pod szyldem Biura Prasowego Departamentu Wojskowego NKN odezwa zatytułowana *Polski głos do niepodległej Bułgarii* (*Един полски глас към независима България*)³⁴, w której zwracając uwagę na polski wkład w toczącą się wojnę, ukazując stuletnią walkę z Rosją i odwołując się do wspólnych doświadczeń historycznych, zachęcano Bułgarów do zajęcia przychylnego stanowiska w sprawie niepodległości Polski³⁵. Dobre przyjęcie odezwy oraz wykazywane przez bułgarską prasę i część ugrupowań politycznych duże zainteresowanie kwestią polską³⁶ skłoniły Grabowskiego do kontynuowania akcji, co zaowocowało opublikowaniem w 1916 r. trzech jego prac w języku bułgarskim, które, jak pisał, *dostarczyły społeczeństwu bułgarskiemu nie tylko bogatego materiału informacyjnego i historycznego, ale i obfitej, a różnorodnej literatury bieżącej na temat sprawy polskiej – tworzywa, z którego zainteresowani*

³¹ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 29

³² Jak donoszono na łamach „Wiadomości Polskich” we wrześniu 1915 r., jednym z nich był dziennikarz i publicysta P. N. Daskałow, a pokłosem tej wizyty był opublikowany w sofijskim dzienniku „Kambana” cykl felietonów zatytułowany *Prez Galicija*, w których, manifestując życzliwość i sympatię dla Polaków, zapoznawał czytelników z sytuacją w Galicji po wycofaniu się wojsk rosyjskich; [T. S. Grabowski], *Sprawa polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 44. Jednocześnie zwracano tam uwagę na kilka innych interesujących artykułów poświęconych kwestii polskiej, a ze szczególnym uznaniem spotkały się teksty zamieszczone przez: Michała Georgiewa w dzienniku „Now Wek”, poświęcone polskiej historii i aktualnej sytuacji społeczno-politycznej na ziemiach polskich oraz podejmujące podobne tematy artykuły publikowane w gazetach „Kambana”, „Bałkańska Poszta” i „Utrena Poszta”. Na ten temat także T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68.

³³ E. Damjanowa, op. cit., s. 21; M. Karabełowa, op. cit., s. 15–16, 34–96; A. M. Brzeziński, op. cit., s. 44.

³⁴ [T. S. Grabowski], *Głos polski do niezawisłej Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 33. Odezwa ta została w czerwcu 1915 r. wydana w formie broszury i dystrybuowana staraniem Grabowskiego w całej Bułgarii; [T. S. Grabowski], *Sprawa polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 44; [T. S. Grabowski], *Z Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 52.

³⁵ Wskazując główne cele akcji Grabowski pisał: *Odezwa zdążyła tedy do wywołania w prasie bułgarskiej rodzaju ankiety i w tym celu wzywa ludzi pióra do zabrania głosu*; T. S. Grabowski, *Głos polski do niezawisłej Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 33.

³⁶ [T. S. Grabowski], *Sprawa polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 44; idem, *W Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 52.

czepać mogli pobudkę do roztrząsań rzeczowych, dyskusji, krytyki i kombinacji politycznych³⁷.

Pierwszą z nich była książka *Bułgarzy i Polacy (Българи и поляци)*³⁸, w której z jednej strony zaprezentował rys historyczny stosunków polsko-bułgarskich od czasów Władysława Warneńczyka po wojny bałkańskie, zwracając uwagę na udział i wkład Polaków w najistotniejsze dla Bułgarii wydarzenia, a z drugiej strony opisał genezę konfliktu polsko-rosyjskiego i polskie wysiłki na rzecz odzyskania niepodległości, a także wyjaśniał ówczesne położenie i nurty polityczne na ziemiach polskich³⁹. Kolejną pracą Grabowskiego była książka *O przyszłość Polski (За бъдещето на Полша)*⁴⁰, w której zaprezentował polityczny program i działania NKN na rzecz reaktywacji polskiej państwowości oraz toczącą się w prasie europejskiej dyskusję na ten temat, a także działania na rzecz Polaków podejmowane przez państwa toczące wojnę, kraje neutralne oraz Stany Zjednoczone. Trzecią publikacją była broszura poświęcona w całości działalności Legionów Polskich zatytułowana *Legiony Polskie. Ich geneza, organizacja, charakter i zadania (Полските легиони. Техния произход, организация, характер и задачи)*⁴¹.

Poza działaniami informacyjno-propagandowymi wśród społeczeństwa bułgarskiego, Grabowski skupiał swoją uwagę także na kręgach politycznych i rządowych, a więc na tych środowiskach, których postawa i opinie mogły mieć znaczący wpływ na podejmowane podczas przyszłej konferencji pokojowej decyzje⁴². Pierwsze działania w tym obszarze PBP podjęło wspólnie z TPWP⁴³ w Sofii na początku października 1915, bezpośrednio po zerwaniu przez Ententę stosunków dyplomatycznych z Bułgarią. Odpowiedzią władz bułgarskich na ten krok było wydalenie lub internowanie ich obywateli, w tym także Polaków z Królestwa Polskiego. W związku z tym, z inicjatywy TPWP opracowany został „memoriał w obronie Polaków z Kongresówki”, który dzięki poparciu posła austro-węgierskiego A. Tarnowskiego został przyjęty przez gabinet bułgarski, a zawarte w nim postulaty zostały w całości uwzględnione⁴⁴. Odtąd Polacy nie byli niepokojeni przez służby policyjne i *jakkol-*

³⁷ Idem, *Ankieta bułgarska...*, s. 30. Na ten temat także Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 84.

³⁸ T. S. Grabowski, *Byłgari i Polaci*, Sofija 1916.

³⁹ Idem, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68; idem, *Ankieta bułgarska...*, s. 30; Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 84.

⁴⁰ Idem, *Za bydeszteto na Polska*, Sofija 1916.

⁴¹ Idem, *Полските Legioni. Tehnijat proizchod, organizacija, charakter i zadaczii*, Sofija 1916. Na ten temat także idem, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68; idem, *Ankieta bułgarska...*, s. 30; Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 84.

⁴² A. Garlicka, op. cit., s. 98.

⁴³ W. Zembrzuska, op. cit., 73–74.

⁴⁴ Jak pisał T. S. Grabowski, w memoriale powołano się na uchwały Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r., na mocy których ziemie polskie miały stać się odrębnym królestwem pozostającym w unii personalnej z Rosją, a nie prowincją rosyjską. „Stąd”, jak argumentowano, „mieszkańcy jego nie byli nigdy prawnie poddani rosyjskimi, lecz wyłącznie Królestwa Polskiego”; T. S. Grabowski, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68. Na ten temat także Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 80; A. M. Brzeziński, op. cit., s. 45.

wiek inwigilowani, mieli zupełną swobodę i mogli się oddawać swojej pracy zawodowej⁴⁵. Akcja ta odbiła się szerokim echem w bułgarskiej prasie i sferach rządowych. Efektem tego zainteresowania był specjalny raport na temat działalności NKN i Legionów Polskich oraz sytuacji w Kongresówce, przygotowany na zamówienie Departamentu Prasowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych przez pracownika bułgarskiego poselstwa w Wiedniu Teodora Tajanowa⁴⁶. Na polecenie tego ministerstwa kwestią polską zajmowali się także: korespondent wojenny Andrej Proticz, który pod koniec 1915 r. przybył do Piotrkowa w celu zebrania informacji na temat organizacji i działalności Legionów oraz prof. Aleksandr Bałabanow, działający w tym czasie w Europie na rzecz popularyzacji kwestii macedońskiej⁴⁷.

Starając się uzupełnić przekazywane przez nich informacje i wychodząc naprzeciw rosnącemu zainteresowaniu bułgarskiego społeczeństwa, PBP zorganizowało na przełomie 1915 i 1916 r. dwie wystawy poświęcone Legionom Polskim. W październiku 1915 r., w ramach ekspozycji *Legiony Polskie w obrazach*, w pomieszczeniach księgarni dworskiej Iwana Kasarowa zaprezentowano fotografie, ilustracje, wydawnictwa i odznaki legionowe. W grudniu i styczniu 1916 r. podobną wystawę zorganizowano przy okazji odbywającej się z inicjatywy bułgarskich środowisk dziennikarskich świątecznej wystawy wojennej w Sofii. Mimo niewielkich rozmiarów obie robiły duże wrażenie na zwiedzających i zostały dobrze przyjęte przez bułgarskie społeczeństwo i kręgi wojskowe⁴⁸.

Jednocześnie przystąpienie Bułgarii do wojny stworzyło Grabowskiemu możliwość nawiązania bliższych bezpośrednich kontaktów z bułgarskimi kręgami politycznymi. W październiku i listopadzie 1915 r. spotykał się on z premierem W. Radosławowem⁴⁹ i innymi członkami rządu oraz z liderami partyjnymi. Jak konkludował w swoim raporcie z marca 1916 r., wszyscy oni wyrażali:

uznanie praw polityczno-państwowych Polski; przekonanie o ostatecznym rozwiązaniu kwestyi polskiej w kierunku niepodzielności Królestwa i korzystnego dla Polaków zwrotu w Niemczech; zapewnienie, iż w momencie rozstrzygającym Bułgaria z całą gotowością poprze sprawę polską i - napomnienie, by akcja polska przybrała raz zdecydowany i jednolity kierunek, a liczyła się z koniecznością pewnych ofiar i kompromisów⁵⁰.

Ten życzliwy stosunek do polskich działań wyrażany przez kręgi rządowe skłonił Grabowskiego do przeprowadzenia szerszej konsultacji wśród bułgarskich intelektualistów. W listopadzie 1915 r. PBP opublikowało do nich odezwę i rozesłało ją wraz

⁴⁵ W. Zembrzuska, op. cit., s. 73.

⁴⁶ E. Damjanowa, op. cit. s. 18; A. M. Brzeziński, op. cit., s. 45–46.

⁴⁷ T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68; idem, *Ankieta bułgarska...*, s. 31.

⁴⁸ Idem, *W Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 52; idem, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916 nr 68; idem, *Wtóra wystawa Legionów w Sofii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 70.

⁴⁹ E. Damjanowa, op. cit. 18.

⁵⁰ T. S. Grabowski, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68.

z kwestionariuszem oraz prośbą o zajęcie stanowiska w kwestii polskiej⁵¹. Ankieta zawierała sześć pytań, z których pierwsze, a zarazem najważniejsze, dotyczyło kwestii samodzielnego prawnopństwowego bytu Polski. W kolejnych zwracano się do respondentów z prośbą o wyrażenie opinii na temat wkładu kultury polskiej w cywilizacyjny rozwój Europy, podejmowanych przez Polaków działań oraz koncepcji rozwiązania kwestii polskiej i stosunku do niej wielkich mocarstw⁵². Jakkolwiek uznać należy, że ankieta stanowiła ważne narzędzie w popularyzowaniu sprawy polskiej w Bułgarii oddźwięk na nią był stosunkowo niewielki. Mimo składanych przez Grabowskiego kilkakrotnie zapewnień⁵³, że cieszyła się ona dużym zainteresowaniem zarówno prasy, jak i kręgów naukowych, politycznych i wojskowych, na zawarte w kwestionariuszu pytania odpowiedziało tylko 31 osób⁵⁴. Byli to głównie literaci i przedstawiciele środowisk uniwersyteckich; zawiedli natomiast politycy, na których opinie szczególnie liczone⁵⁵. Odpowiadając na otwierające ankietę pytanie o prawo Polaków do niepodległego bytu, uczestnicy zgodnie potwierdzili swoje przychylne stanowisko do tej kwestii. Poważne różnice wystąpiły jednak w postrzeganiu formy przyszłego polskiego państwa. Zwolennikami pełnej niepodległości okazali się tylko prof. Bojan Penew i socjalista Janko Sakyzow⁵⁶, pozostali natomiast opowiadali się za różnymi formami szerszej kooperacji z mocarstwami centralnymi, od urzeczywistnienia idei trialistycznej po federację z Austro-Węgrami, Niemcami lub oboma tymi państwami⁵⁷. Jednocześnie część respondentów zgodziła się z twierdzeniem, że odbudowa niepodległej Polski *stanie się podwaliną przyszłego, trwałego po-*

⁵¹ Idem, *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 70. Na ten temat także E. Damjanowa, op. cit. 19; A. M. Brzeziński, op. cit., s. 44–45; Z. Klejn, *Postawy Polonii...*, s. 83.

⁵² T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 46–47, M. Karabelaowa, op. cit., s. 20–21.

⁵³ [T. S. Grabowski] *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 70; idem, *Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68.

⁵⁴ W wydanej w 1917 r. publikacji (idem, *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej (1915–1916)*, Piotrków 1917), autor zawarł 32 pozyskane odpowiedzi, ale zamieszczono tam dwie opinie ówczesnego ministra budownictwa publicznego, dróg i robót publicznych Dobri Petkova. Pierwszą wśród odpowiedzi ustnych, sporządzonych przez Grabowskiego na podstawie przeprowadzonych wywiadów, a drugą wśród ankiet, które SBP otrzymało w formie pisemnej. Warto także wspomnieć, że mimo kilkakrotnych deklaracji Grabowskiego (*Akcja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68, *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 70), iż publikacja ta zostanie opublikowana w czterech językach (polskim, bułgarskim, niemieckim i francuskim), wydanie polskie było jedynym. Wersja bułgarska została ogłoszona drukiem dopiero w 2011 r. staraniem Polskiego Instytutu w Sofii. Część odpowiedzi została także opublikowana na łamach „Wiadomości Polskich”, m.in.: B. Penew, *O przyszłość Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 83 (tekst oceniony przez władze niemieckie), A. Naiczew, *Od upadku do wskrzeszenia*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 93, [L.] Sziszmanow, *Wolna Polska – dla kultury wszechludzkiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 101; D. Petkow, *Bułgarii a Polski drogi do wolności*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 117.

⁵⁵ Udział w ankiecie wzięło ich tylko ośmiu, z czego opinie czterech z nich, w tym premiera W. Radosławowa, zostały opracowane na podstawie przeprowadzonych z nimi przez Grabowskiego wywiadów.

⁵⁶ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 147–148, 161; B. Penew, *O przyszłość Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 83.

⁵⁷ T. S. Grabowski, *Ankieta bułgarska...*, s. 34.

koju w Europie, i (...) podstawą równowagi w samej Słowiańszczyźnie, co wyjdzie na korzyść i Rosji samej i plejadzie innych, małych ludów, grupujących się dookoła mocarstw europejskich⁵⁸ oraz odwołując się do wspólnych wątków w historii, postulowała polityczne i kulturalne zbliżenie polsko-bułgarskie.

Wzrost popularności spraw polskich w Bułgarii przekładał się także na opinie i postawy bułgarskich partii i ugrupowań politycznych, ale, jak słusznie zauważał Grabowski w sprawozdaniu opublikowanym na łamach „Wiadomości Polskich” w lutym 1916 r., ich nastawienie uzależnione było w istotnej swojej części od politycznego programu danego stronnictwa w odniesieniu do Rosji i jej roli wobec Bułgarii⁵⁹ oraz ich stosunku do polityki mocarstw centralnych. Szczególnie widoczne było to w opiniach wyrażanych przez dzierżącą stery władzy Partię Liberalną, tzw. radosławistów. W jej organach prasowych, „Narodni Prawa”, „Echo de Bulgarie” i „Wojenni Izwiestija”, otwarcie manifestowano przyjacielskie stosunki z mocarstwami centralnymi, aczkolwiek zdecydowanie większym zaufaniem obdarzano Austro-Węgry, co podyktowane było ich większym zaangażowaniem w kwestie bałkańskie, a tym samym w żywotne dla Bułgarii sprawy⁶⁰. Jednocześnie w odniesieniu do Rosji prezentowano zasadę „chłodnej kurtuazji”, stając na stanowisku ochrony własnych interesów i obrony bułgarskiej niezawisłości państwowej. W kwestiach polskich radosławisci postulowali zachowanie „trzeźwości i umiarkowania”, ale jednoznacznie pozytywnie ustosunkowywali się do walki o niepodległość i działań NKN. Ugrupowanie to wspierane było przez Partię Narodowo-Liberalną z Dobri Petkowem na czele⁶¹, która w swoich działaniach kierowała się hasłem: „Wara Rosji od Bułgarii! – zbyteczna nam jej opieka – niebezpieczna przyjaźń!”⁶², manifestując skrajnie antyrosyjskie poglądy i opowiadając się za pogłębianiem stosunków z mocarstwami centralnymi. Jednocześnie jej członkowie w pełni popierali polskie roszczenia polityczne i deklarowali swoje poparcie dla idei niepodległości Polski, uznając Polaków za obrońców narodowo-państwowej myśli w Europie i pionierów najczystszej kultury zachodniosłowiańskiej⁶³. Deklaracje te wspierane były licznymi artykułami i felietonami zamieszczanymi na łamach organu prasowego partii „Now Wek”, a także broszurami, za pośrednictwem których popularyzowano te kwestie w Bułgarii.

⁵⁸ Ibidem, s. 34–35. Na ten temat także A. Naiczew, *Od upadku do wskrzeszenia*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 93.

⁵⁹ T. S. Grabowski, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64.

⁶⁰ Chłodniejszy stosunek partii do Niemiec, zdaniem T. S. Grabowskiego, podyktowany był obawami przed zwiększoną ekspansją ekonomiczną i finansową tego kraju w Bułgarii, ale jednocześnie podziwiano, a nawet naśladowano niemiecki system organizacji państwa i armii; T. S. Grabowski, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64; idem, *Opinia bułgarska wobec polityki polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 141. Na ten temat także E. Damjanowa, op. cit. s. 18.

⁶¹ Partię Liberalną wspierała także Partia Młodoliberalna pod kierownictwem Dimityra Tonczewa.

⁶² T. S. Grabowski, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64.

⁶³ Ibidem.

Podobne poglądy prezentowała także grupa niezależnych działaczy politycznych, skupiona wokół dwóch dzienników sofijskich – „Kambana” i „Bałkańska Poszta” oraz ich redaktora Krystio Stanczewa. Grupa ta, odwołująca się do idei wyzwolenia Macedonii i zjednoczenia ziem bułgarskich, prezentowała poglądy antyrosyjskie i jednoznacznie popierała koncepcje polityczne NKN. Współpracujący z oboma czasopismami dziennikarze i publicyści, a także literaci, politycy i intelektualiści, szczególnie często podejmowali na ich łamach tematy związane z relacjami bułgarsko-rosyjskimi, piętnując kierunki bałkańskiej polityki Petersburga i dyskredytując środowiska rusofilskie w Bułgarii. Jednocześnie bardzo często⁶⁴ odwoływali się oni do kwestii polskiej wskazując, że odbudowa niepodległej Polski w oparciu o mocarstwa centralne jest gwarantem stabilnej sytuacji w całej Europie Środkowej⁶⁵, dzięki czemu, zdaniem Grabowskiego, kierowane przez K. Stanczewa dzienniki stały się swego rodzaju *plomienną trybuną*, propagującą kwestię polską wśród bułgarskiego społeczeństwa⁶⁶. Na bułgarskim rynku prasowym istotną rolę ogrywały także tzw. czasopisma bezpartyjne, czyli takie, które nie reprezentowały żadnej z partii czy nurtu politycznego. Wśród nich szczególną popularnością cieszyły się trzy tytuły należące do ówczesnego magnata prasowego Atanasa Damjanowa – „Utro”, „Utrana Poszta” i „Dnewnik”, które dążąc do utrzymania jak najlepszych kontaktów z kręgami rządowymi, najczęściej prezentowały zbieżne z nimi poglądy. Stąd też wykazywały one duże zainteresowanie kwestią polską i często zamieszczały odnoszące się do niej artykuły, w których popularyzowały w Bułgarii zarówno historię i współczesny obraz ziem polskich, jak i cele i działania NKN oraz czyn zbrojny Legionów Polskich.

Żywym zainteresowaniem kwestia polska cieszyła się także wśród części bułgarskiego ruchu socjaldemokratycznego, skupionego w Bułgarskiej Robotniczej Partii Socjaldemokratycznej (tzw. szerocy socjaliści) pod przewodnictwem Janko Sakyzowa⁶⁷. Na łamach organu prasowego tego ugrupowania „Rabotniczieski Westnik” propagowano wielokrotnie ideę narodowo-politycznego równouprawnienia Polski, ale szczególnym zainteresowaniem cieszyły się kwestie związane z rozwojem polskiego ruchu socjalistycznego, wypadków rewolucyjnych z 1905 r., działalności Polskiej Partii Socjalistycznej oraz udziału polskich socjalistów w Legionach.

Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem cieszyła się natomiast kwestia polska w bułgarskich kręgach demokratycznych. Ruch ten, orientujący się ogólnie na współpracę z mocarstwami Ententy, w momencie wybuchu wojny podzielony był

⁶⁴ Tylko w okresie od września do listopada 1915 r. w obu czasopismach opublikowano ponad 30 dużych artykułów poświęconych kwestii polskiej i Legionom Polskim.

⁶⁵ Warto jednak podkreślić, że publicyści ci, o czym zresztą informował T. S. Grabowski, wykazując charakterystyczną dla ówczesnych polskich kręgów politycznych krótkowzroczność, dużą wagę przykładali do budowy niepodległych państwowości ukraińskiej, litewskiej i białoruskiej, krytycznie ustosunkowując się do idei „unii polsko-litewsko-ruskiej”.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Warto zaznaczyć, że druga część ruchu socjaldemokratycznego, Bułgarska Robotnicza Partia Socjaldemokratyczna (tesniacy), pochłonięta ideą ogólnoeuropejskiej rewolucji, nie poświęcała kwestiom polskim większej uwagi.

na dwa ugrupowania – Partię Demokratyczną i Partię Radykalno-Demokratyczną, a główną różnicę między nimi stanowił stosunek do Rosji. O ile demokraci opowiadali się za bliską współpracą z caratem i unikaniem wszelkich z nim konfliktów, demonstrując jednocześnie skrajnie antyniemieckie i antyaustriackie poglądy⁶⁸, o tyle przedstawiciele nurtu radykalno-demokratycznego, jak pisał T. S. Grabowski, *od Rosyi niczego się nie spodziewają, wsteczną i przewrotną jej polityką gardzą, drżą jednak przed nią, jako olbrzymem, przed możliwością jej zemsty*⁶⁹. Tym niemniej po wypowiedzeniu przez Bułgarię wojny Serbii, to krytycznie nastawione do działań Petersburga ugrupowanie uległo powszechnemu entuzjazmowi społecznemu i zaczęło przenosić swoje sympatie na Niemcy. Jednocześnie zaczęło także nieśmiało zabierać głos w toczącej się dyskusji nad sprawą polską, uwzględniając jednak niechętny do niej stosunek Berlina i nie kwestionując prawa Rosji do współuczestnictwa w jej rozstrzygnięciu. Stąd też obóz ten stanął na stanowisku, że o przyszłości Polski powinni decydować sami Polacy, którzy *oparci o jedną lub drugą stronę, zyskać powinni jak najrozleglejszy samorząd, któryby dał im możliwość narodowego rozwoju*⁷⁰, a poglądy te wraz z opiniami prasy brytyjskiej, francuskiej, a także rosyjskiej i niemieckiej propagowali na łamach ich organu prasowego „Radykał”⁷¹.

W kwestii polskiej zabierał głos także obóz „rusofilski”, reprezentowany na bułgarskiej scenie politycznej przez skompromitowane w następstwie tzw. pierwszej katastrofy narodowej w 1913 r. ugrupowania – Partię Narodową i Partię Postępowo-Liberalną. Ugrupowania te odwoływały się do, jak to określił Grabowski, idei słowianofilskiej, w ramach której domagano się *równoprawnego traktowania wszystkich narodów słowiańskich, przyznając każdemu z nich nieograniczone prawo samodzielnego bytu narodowo-politycznego*⁷², przy jednoczesnym godzeniu ich własnych interesów z interesami Rosji. Na łamach związanych z tą opcją czasopism – „Mir”, „Swobodno Mnienie” oraz „Byłgarija” – stosunkowo często podejmowano polską tematykę, najczęściej prezentując ją przez pryzmat stosunków polsko-austriackich i polsko-niemieckich oraz posiłkując się doniesieniami zaczerpniętymi z prasy polskojęzycznej z zaboru rosyjskiego. Dlatego też kreowany przez nie obraz był sprzeczny z koncepcjami NKN i uznawany za jednostronnie tendencyjny przez związane z nim kręgi⁷³.

⁶⁸ E. Damjanowa, op. cit., s. 18.

⁶⁹ T. S. Grabowski, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Należy podkreślić, że Partia Radykalno-Demokratyczna, wbrew sugestiom Grabowskiego, cieszyła się w Bułgarii znikomym poparciem i nie odgrywała istotniejszej roli na bułgarskiej scenie politycznej; J. Rubacha, op. cit., s. 165. O słabej znajomości Grabowskiego tego środowiska świadczyć może także fakt, że w swoim artykule (ibidem) jako lidera Partii Demokratycznej wymienia Andreja Ljapczewa (w rzeczywistości był nim Aleksandr Malinow), a jako przywódcę Partii Radykalno-Demokratycznej Aleksandrya Malinowa (w rzeczywistości był nim Stojan Kostrukow).

⁷² Ibidem

⁷³ Idem, *Rusofilstwo Bułgarów*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 95.

Duży oddźwięk prowadzonej kampanii propagandowo-informacyjnej, zachęcił PBP do zwrócenia większej uwagi na kwestie kulturalne, a działania w tym obszarze podjęto tym chętniej, że, jak wynikało z napływających od intelektualistów bułgarskich odpowiedzi na pytania zawarte w ankiecie na temat kwestii polskiej, środowiska naukowe dostrzegały potrzebę powołania do życia w Bułgarii stałej placówki, która po wojnie mogłaby się przekształcić w stowarzyszenie polsko-bułgarskie, zajmujące się zarówno kwestiami polityczno-społecznymi i gospodarczymi, jak i współpracą naukową i artystyczno-literacką⁷⁴. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom PBP poszerzyło zakres prowadzonej akcji informacyjnej, a w jego działalności coraz większą rolę zaczęły odgrywać w tym czasie także organizowane cyklicznie i cieszące się rosnącą popularnością odczyty i prelekcje poświęcane historii i literaturze polskiej. Jednocześnie PBP włączyło się w akcję popularyzowania języka polskiego, bazując na doświadczeniach swojego honorowego przewodniczącego prof. B. Penewa. Z jego inicjatywy już w 1914 r. na Uniwersytecie Sofijskim uruchomione zostało seminarium polonistyczne, w ramach którego nie tylko zorganizowano kurs języka polskiego, ale także rozpoczęto badania z zakresu gramatyki polskiej i literaturoznawstwa⁷⁵. Seminarium to cieszyło się dużą popularnością, a efektem prowadzonych w jego ramach prac było wykształcenie kilkudziesięciosobowej grupy młodych Bułgarów, którzy – jak pisał Grabowski – „zapoznawszy się wcale dobrze, teoretycznie i praktycznie z językiem i piśmiennictwem polskim, mogą już dzisiaj samodzielnie prowadzić nad nimi studia oraz zapoznawać społeczeństwo bułgarskie z płodami literatury polskiej”⁷⁶. Część z nich, wraz z profesorami B. Penewem, Stefanem Mładenowem i Ljubomirem Mileticzem, aktywnie włączała się także w działania PBP na rzecz popularyzacji języka polskiego.

Warto jednak podkreślić, że wymierne sukcesy odnoszone przez sofijską ekspozyturę NKN i inne placówki informacyjno-propagandowe w Europie w propagowaniu kwestii polskiej na arenie międzynarodowej, nie przekładały się na wzrost zainteresowania nią w kręgach politycznych prowadzących wojnę mocarstw. Było to w dużej mierze wynikiem wydarzeń natury militarnej w pierwszej połowie 1916 r. i wejściem konfliktu w fazę pozycyjną w drugiej połowie tego roku. Taki stan rzeczy zmuszał obie strony do poszukiwania wszelkich dostępnych rezerw. W szczególności trudnej sytuacji znalazły się mocarstwa centralne, a zwłaszcza Niemcy, na

⁷⁴ Idem, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68.

⁷⁵ Warto podkreślić, że zainteresowanie polską literaturą posiadało w tym czasie w Bułgarii dłuższą tradycję i było pochodną prac badawczych prowadzonych przez B. Penewa i innego profesora Uniwersytetu Sofijskiego Stefana Mładenowa. Obaj naukowcy w latach 1913–1914 odwiedzili polskie uczelnie w Krakowie, Lwowie i Warszawie, a efektem tych wizyt były nie tylko liczne publikacje naukowe poświęcone tej problematyce, ale także organizowane dla studentów i publiczności wykłady otwarte, w trakcie których przybliżano słuchaczom różne wątki z historii literatury polskiej, głównie romantycznej. Zainteresowania badawcze B. Penewa zainspirowały także jego żonę, znaną bułgarską poetkę Dorę Gabe, do dokonania przekładów wybranych utworów A. Mickiewicza, J. Słowackiego i S. Wyspiańskiego; idem, *Z dziejów myśli i sprawy polskiej w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 62.

⁷⁶ Idem, *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Ze stosunków polsko-bułgarskich*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 145.

których spoczywał główny ciężar prowadzenia działań zbrojnych. Stąd też zdecydowanie większą niż dotąd uwagę zaczęto tam zwracać na Polaków z okupowanych terenów Królestwa Polskiego, którzy ochotniczo⁷⁷ mogliby zasilić armię niemiecką⁷⁸. Dążąc do realizacji tego celu kręgi wojskowe z gen. Erichem Ludendorffem na czele przeforsowały decyzję o proklamowaniu hasła odbudowy namiastki państwa polskiego. Po przeprowadzonych pośpiesznie z austro-węgierskim sojusznikiem konsultacjach postanowiono ogłosić tę decyzję w formie specjalnego wspólnego patentu monarchów obu krajów, co nastąpiło 5 listopada 1916 r.⁷⁹ Nie ulega wątpliwości, że Akt 5 listopada stanowił przełomowy moment w realnym umiędzynarodowieniu kwestii polskiej w Europie i na świecie. Z jednej strony stawiał ją w centrum toczonych do tej pory bardzo ostrożnie dyskusji na temat powojennych zmian na politycznej mapie Europy, a z drugiej strony nadawał jej nowe ramy, lansując ideę „samodzielnego państwa” polskiego.

Wszystkie te aspekty z uwagą śledzone były w Sofii, a rząd bułgarski postrzegł niemiecko-austriacką proklamację jako pierwszą oficjalną deklarację stanowiska mocarstw centralnych odnośnie powojennych zmian terytorialnych. Koncepcja utworzenia niezależnego państwa polskiego na części ziem należących przed wybuchem wojny do Rosji musiała, zdaniem strony bułgarskiej, otworzyć podczas przyszłej konferencji pokojowej szeroką dyskusję nad przebiegiem granic, co stwarzało możliwość realizacji bułgarskich oczekiwań⁸⁰. Dlatego też Bułgaria, licząc na wsparcie Berlina i Wiednia, pozytywnie odniosła się do deklaracji mocarstw centralnych w kwestii polskiej, a w zorganizowanym przez PBP w Sofii specjalnym uroczystym nabożeństwie dziękczynnym w związku z ogłoszeniem Aktu 5 listopada, poza przedstawicielami dyplomatycznymi Niemiec i Austro-Węgier, udział wzięli także car Ferdynand oraz przedstawiciele rządu z premierem na czele⁸¹. Głosy poparcia wyrażały również szerokie rzesze społeczeństwa⁸², a zwłaszcza bułgarska prasa, która na swoich łamach

⁷⁷ Polacy z terenów Kongresówki, jako mieszkańcy terenów okupowanych, nie posiadający austriackiego czy niemieckiego obywatelstwa, mogli trafić do wojska jedynie jako ochotnicy; A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski 1914–1983*, Warszawa 1987, s. 13.

⁷⁸ K. Georgiew, *Bułgaria wobec wskrzeszonej Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 126.

⁷⁹ A. Czubiński, op. cit., s. 13–15. Na ten temat także E. Damjanowa, op. cit., s. 20–21.

⁸⁰ K. Georgiew, *Bułgaria wobec wskrzeszonej Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 126; E. Damjanowa, op. cit., s. 21.

⁸¹ Jak donoszono z Sofii, w nabożeństwie tym uczestniczyli: premier W. Radosławow, minister oświecenia publicznego Petyr Peszew, minister wojny Kalin Najdenow, minister skarbu D. Tonczew, minister handlu i przemysłu Żeczko Bakałow i minister sprawiedliwości Christo Popow; [T. S. Grabowski], *Polska i Bułgaria*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 104. Na ten temat także *Bułgarscy politycy o wskrzeszeniu Polski*, „Nowa Reforma”, 1916, nr 564, *Manifestacja polska w Sofii*, „Nowa Reforma”, 1916, nr 558; A. M. Brzeziński, op. cit., s. 46–47.

⁸² Świadczą o tym m.in. głosy prasy. Na łamach organu Partii Liberalnej „Narodni Prawa”, 14 listopada 1916 roku napisano m.in.: *Bułgarzy, którzy śledzili zawsze z wielkim zainteresowaniem losy Polski, witają manifest obu monarchów z entuzjazmem. Bułgarski zaś prezydent ministrów Dr W. Radosławow na uroczystym posiedzeniu 'Narodowego Sobrania', odbytem przed kilku dniami, oświadczył, że i Bułgaria pośrednio przyczyniła się do wielkiego dzieła wyzwolenia Polski z pod jarzma rosyjskiego*. [T. S. Grabowski], *Polska i Bułgaria*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 104.

pisała m.in.: *Proklamacja Królestwa Polskiego jest pełnym chwały zwycięstwem moralnym mocarstw centralnych, w rzędzie których staje obecnie drugi słowiański organizm państwowy, o cechach własnej, wybitnie odrębnej narodowości*⁸³.

Warto jednak podkreślić, że Akt 5 listopada nie zmienił niechętnego Polakom nastawienia niemieckich kręgów politycznych, szczególnie krytycznie odnoszących się do idei odbudowy państwa polskiego w oparciu o monarchię habsburską⁸⁴. Tym samym ich stosunek do działalności NKN i prowadzonej przez niego akcji na ziemiach polskich i poza nimi był nadal negatywny, a efektem tego stanowiska była stała inwigilacja środowisk niepodległościowych, a także bezpośrednia ingerencja w działalność najbardziej aktywnych ekspozytur Komitetu. Z tego powodu pod koniec listopada 1916 r. Grabowski zmuszony był opuścić Sofię⁸⁵.

Jego wyjazd z Bułgarii w znaczący sposób wpłynął na ograniczenie działalności propagandowo-informacyjnej BPB. Kwestie polskie w prasie bułgarskiej szybko zaczęły schodzić na dalszy plan, by w połowie 1917 r. niemal zupełnie z niej zniknąć⁸⁶. Nie ulega wątpliwości, że istotny wpływ na taki stan rzeczy miały także zachodzące w Europie wydarzenia z rewolucją w Rosji na czele oraz pogłębiający się w państwach centralnych kryzys, którego efektem był znaczący wzrost roli Niemiec w tym bloku. Charakteryzując tę sytuację na przykładzie jednego z dzienników Partii Liberalnej we wrześniu 1917 r., Grabowski, który w czerwcu tego roku ponownie objął kierownictwo PBP w Sofii⁸⁷, pisał:

*Półrządowy organ partji narodowo-liberalnej, czyli t. zw. Radosławistów, 'Narodni Prawa', w ostatnich trzech miesiącach bardzo ubogi jest w informacje dotyczące sprawy polskiej. Prócz kilku telegramów wiedeńskiego Biura koresp. nie przynosi żadnych obszerniejszych wieści o Polsce. (...) Sprawa organizacji państwa polskiego, Rada Stanu, Legjony, stosunek Polski do mocarstw centralnych i koalicji dziennik ten zupełnie nie obchodzi – zagadnienia te niemal zupełnie dlań nie istnieją*⁸⁸.

⁸³ K. Georgiew, *Bułgarja wobec wskrzeszonej Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 126.

⁸⁴ Niemcy obawiały się przede wszystkim ekonomicznego i politycznego wzmocnienia Austro-Węgier, a tym samym wzrostu ich znaczenia na arenie międzynarodowej.

⁸⁵ E. Damjanowa, op. cit., s. 22.

⁸⁶ Jak pisał Grabowski: „Po bardzo bujnym, a niestety nieznanem w Polsce pokłosiu dziennikarkiem, jakie spowodowała w Bułgarii wieść o akcie 5 listopada i tworzeniu się państwa polskiego, prasa tutejsza umilkła, jakby przeszła do porządku dziennego nad sprawą polską”; [T. S. Grabowski], *Opinia bułgarska wobec polityki polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 141. Na ten temat także A. M. Brzeziński, op. cit., s. 47.

⁸⁷ Warto zaznaczyć, że 29.01.1917 r. nastąpiło formalne rozwiązanie NKN, którego kompetencje w zakresie opieki nad Legionami Polskimi oraz prowadzonymi przez niego placówkami w Europie przejęła Tymczasowa Rada Stanu (TRS). Proces przejmowania kontroli nad biurami prasowymi trwał jednak długo, a BPB w Bułgarii podporządkowane zostało TRS dopiero w październiku 1917 r. Wtedy przebywający w Sofii Grabowski mianowany został przedstawicielem Departamentu Stanu Królestwa Polskiego; na ten temat: E. Damjanowa, op. cit., s. 22, A. M. Brzeziński, op. cit., s. 48.

⁸⁸ [T. S. Grabowski], *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Organ Radosławistów o Polsce, Białej Rusi i Ukrainie*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 147.

Dla Grabowskiego, pamiętającego nieodległe czasy, kiedy kwestia polska cieszyła się w Bułgarii dużą popularnością, a w prasie bułgarskiej ukazywało się kilkadziesiąt poświęconych jej artykułów tygodniowo, była to niemiła niespodzianka. Starając się dociec przyczyn takiego stanu odrzucał oficjalne informacje o występujących w Bułgarii kłopotach z dostawami papieru i słusznie domniemywał, że należy ich upatrywać w *zbytniej, przesadnej wręcz przezorności redakcji, by przypadkiem nie poruszyć jakiej spraw, zbyt dotkliwej dla sprzymierzeńców*⁸⁹. Podejrzenia Grabowskiego były słuszne. Zmieniająca się sytuacja polityczna w Europie zmuszała rząd bułgarski do podjęcia działań na rzecz zabezpieczenia własnych interesów, a zwłaszcza pogłębienia dobrych stosunków z Niemcami i Austro-Węgrami. Stąd też szersza wymiana myśli na temat sprawy polskiej, którą w Sofii widziano jako wewnętrzną sprawę mocarstw centralnych⁹⁰, uznana została za sprzeczną z bułgarską racją stanu i była rugowana z przestrzeni publicznej, tym bardziej, że włączały się w nią także państwa Ententy⁹¹. Poddana surowej cenzurze prasa bułgarska nie podejmowała dyskusji w kwestii polskiej i ograniczała się do publikowania zdawkowych, telegraficznych notek na ten temat, zaczerpniętych najczęściej z gazet i czasopism niemieckich. Nie ulega jednak wątpliwości, że taka postawa wynikała także, jak słusznie zauważył Grabowski, z *pobudek wewnętrznych, egoistycznych, dla uniknięcia w zamian i ze strony prasy państw sprzymierzonych mieszania się jej do czysto bułgarskich, istotnie wewnętrznych ich spraw politycznych (jak sprawy Dobrudży, Macedonji, Pomorawji, granicy bułgarsko-tureckiej etc.)*⁹².

Obojętny stosunek prasy bułgarskiej do kwestii polskiej, która w tym czasie wkraçała w najbardziej newralgiczny dla niej okres⁹³, skłonił szefa polskiej placówki do podjęcia działań na rzecz stworzenia niezależnego organu prasowego. W zamysłach Grabowskiego naczelnym celem czasopisma miało być:

⁸⁹ Ibidem. Jednocześnie Grabowski zwracał uwagę, że bułgarskie dzienniki na bieżąco i obszernie opisywały w tym czasie kwestie ukraińskie. Było to dla niego o tyle dziwne, że, jak zauważał, jeszcze kilka miesięcy wcześniej *patrzono na usiłowania Ukraińców z politowaniem i wzgardą*.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Idem, *Rusofilska prasa bułgarska o ostatnich fazach sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 163; idem, *Prasa bułgarska o patencie wrześnieowym, regencji i tryalizmie*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 160–161. Na ten temat także E. Damjanowa, op. cit., s. 23. Na kwestie te zwracał uwagę Grabowski już w sierpniu 1917 r., krytycznie oceniając pojawiające się coraz częściej wśród części polskich kręgów politycznych hasła zbliżenia z Ententą. Jednocześnie głosy te uznawał za jedną z najistotniejszych przyczyn spadku zainteresowania kwestią polską wśród Bułgarów. Pisał wówczas: *Zachwiana ich wiara w Polskę, – zmącony jasny pogląd na dążenia i drogi polityczne Polaków. A stąd w dalszym ciągu jakby pewne zniechęcenie czy zniecierpliwienie, – u gorętszych polityków wprost trytacja na taktykę polaków, w której nie mogą się doszukać ni logiki, ni konsekwencji, ni świadomości istotnego celu. Jak niedaleko jest już stąd do lekceważenia, – zrozumieć może ten tylko, kto z bliska patrzy na tą szybką ewolucję stanowiska Bułgarów do sprawy polskiej, raz po raz potykając się o kamienie surowych zarzutów, przykrych pytań zimnej niewiary (...)*; T. S. Grabowski, *Opinia bułgarska wobec polityki polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 141.

⁹² Idem, *Akcyja polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 142.

⁹³ Ibidem.

*bezpośrednie i należyte, zgodne z prawdą informowanie opinii publicznej, a przedewszystkiem rządu i kół politycznych w Bułgarii o stanie sprawy polskiej, o istotnem położeniu narodu polskiego we wszystkich trzech jego częściach, o jego idealach, dążeniach i postulatach politycznych, a wreszcie ciężkiej jego sytuacji politycznej i gospodarczej, wysiłkach i dorobkach kulturalnych*⁹⁴.

Miało ono także podjąć działania na rzecz zacieśniania stosunków polsko-bułgarskich oraz zachęcać prasę bułgarską do częstszego podejmowania polskiej tematyki. Organem tym stał się wydawany w języku bułgarskim tygodnik „Biuletyn Polski” („Полски бюлетин”)⁹⁵, którego pierwszy numer ukazał się 5 lipca 1917 r. Na treść każdego z wydań, poza artykułami, w których prezentowano istotne i aktualne wydarzenia związane z polityczną aktywnością Polaków⁹⁶, składały się także: przegląd wydarzeń poprzedniego tygodnia oraz rubryka „Bułgarzy i Polacy”, w której publikowano materiały poświęcone szeroko rozumianym stosunkom polsko-bułgarskim, głównie felietony, zapiski oraz wspomnienia polskiego i bułgarskiego autorstwa⁹⁷. Jakkolwiek czasopismo spotkało się z dobrym przyjęciem czytelników i cieszyło się znaczną popularnością⁹⁸, jego wpływ na zainteresowanie bułgarskiej prasy sprawami polskimi, głównie na skutek zabiegów cenzorskich⁹⁹ był stosunkowo niewielki. Nie ulega natomiast wątpliwości, że „Biuletyn Polski” odegrał znaczącą rolę w aktywizacji środowisk polonijnych w Bułgarii¹⁰⁰.

W ostatnich dniach sierpnia 1917 r. z inicjatywy PBP odbyło się spotkanie organizacyjne komitetu powołanego do zorganizowania obchodów setnej rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki, w skład którego weszli przedstawiciele Biura oraz TPWP. W jego trakcie ustalono, że obchody powinny mieć możliwie szeroki charakter, a publiczności należy zaprezentować nie tylko życie i działalność Kościuszki, ale także

⁹⁴ *Placówka polska w Sofji*, „Monitor Polski”, 1918, nr 121.

⁹⁵ [T. S. Grabowski], *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 142, E. Damjanowa, op. cit., s. 22. W styczniu 1918 r. tytuł czasopisma został zmieniony na „Przegląd Polski” (Полски преглед); na ten temat: M. Karabela, op. cit., s. 98.

⁹⁶ Poruszane kwestie Grabowski prezentował w dwóch sparzozdaniach z działalności PBP zamieszczonych w „Wiadomościach Polskich” w sierpniu i wrześniu 1917 r. [T. S. Grabowski], *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 142; idem, *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Ze stosunków polsko-bułgarskich*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 145.

⁹⁷ Wśród nich znalazły się m.in. wspomnienia ojca A. Rałowa o Michale Czajkowskim, zapiski B. Penewa na temat Stosunków Georgi Rakowskiego z Polakami, relacje z podróży do Warszawy i Wilna A. Bałabanowa, felietony jednego z posłów do bułgarskiego parlamentu Grigora Wasilewa na temat stosunków polsko-bułgarskich.

⁹⁸ *Placówka polska w Sofji*, „Monitor Polski”, 1918, nr 121. Świadczył o tym m.in. wzrost nakładu czasopisma, z trzystu egzemplarzy w 1917 r. do ponad tysiąca rok później. Na ten temat także A. M. Brzeziński, op. cit., s. 48.

⁹⁹ Jak pisał Grabowski, *W pierwszej chwili jedynie cenzura, która jest w rękach władz wojskowych, nie orjentowała się należyte, jakie ma zająć stanowisko wobec nowego zjawiska na gruncie bułgarskim i domagała się nawet politycznego ‘wyznania wiary’ od redakcji zaraz w pierwszym numerze pisma*; [T. S. Grabowski], *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Ze stosunków polsko-bułgarskich*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 145.

¹⁰⁰ E. Jankiewa, *Polski awtor, przewedeni na byłgarski ezik 1864–2008*, w: *Polski awtor, przewedeni na byłgarski ezik 1864–2008. Bibliografski очерк*, red. E. Jankiewa, B. Panajotowa, R. Janaczkowa, M. Piszutewa, Sofija 2009, s. 24.

dzieje walk o niepodległość Polski w XIX w., jak to określono, *ideoowo i genetycznie z myślą kościuszkowską związanych*¹⁰¹. Dzięki pozyskaniu do współpracy grupy polsko nastawionych intelektualistów bułgarskich i połączeniu uroczystości z pięćdziesiątą rocznicą śmierci Georgi Rakowskiego, obchody spotkały się z dużym zainteresowaniem i zyskały znaczny rozgłos w Bułgarii¹⁰². Starając się wykorzystać ten sukces zdecydowano się ponownie podjąć szersze działania na rzecz stworzenia trwałych podstaw polsko-bułgarskiej współpracy kulturalnej¹⁰³. Stąd też na początku 1918 r. wśród bułgarskiej Polonii zrodziła się idea zorganizowania wspólnie z PBP obchodów 127 rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. O dobrym przyjęciu tych uroczystości przez bułgarskie społeczeństwo świadczyć może fakt, że obok intelektualistów z byłym rektorem Uniwersytetu Sofijskiego Beliu Conewem na czele, aktywny udział wzięła w nich także młodzież akademicka. Grupa ta aktywnie współtworzyła program obchodów, a jej członkowie wygłosili prelekcję na temat znaczenia Konstytucji 3. maja w kontekście działalności politycznej i literackiej Hugona Kołłątaja i Stanisława Staszica, która wydatnie wzbogaciła część merytoryczną, wypełnioną wystąpieniami T. S. Grabowskiego, przewodniczącego TPWP Romana Soczyńskiego oraz prof. Walentina Genewa¹⁰⁴.

Podjęta staraniem Grabowskiego i dobrze rokująca akcja kulturalno-propagandowa uległa jednak niebawem poważnemu osłabieniu, a przyczyną takiego stanu rzeczy stały się ponownie zachodzące w Europie i w Bułgarii wydarzenia. Na skutek wzrostu niezadowolenia społecznego w czerwcu 1918 r. do dymisji podał się proniemiecki rząd W. Radosławowa¹⁰⁵. Fakt ten stawiał PBP w trudnej sytuacji. Jakkolwiek ciepły stosunek do Polaków okazywany przez gabinet Radosławowa *czy to w r. 1915, podczas składek na rzecz polskich ofiar wojny, czy to później w obronie i poprawie bytu jeńców i internowanych Polaków na ziemi bułgarskiej*¹⁰⁶ bezpowrotnie minął, a od dłuższego czasu nie angażował się on aktywnie w wspieranie, a nawet dyskusje na temat kwestii polskiej, do końca swojej misji uznawany był przez Grabowskiego za poważnego partnera politycznego¹⁰⁷. Stąd też przejście władzy przez oficjalnie krytykowany przez PBP za prorosyjskie poglądy obóz demokratyczny i utworzenie rządu pod przewodnictwem Aleksandra Malinowa stanowiło dla szefa polskiej placówki poważny problem, tym większy, że nowy gabinet, pochłonięty kwestiami wewnętrznymi, nie przejawiał chęci nawiązania z nim bliższej współpracy. Tym niemniej Grabowski podjął próby

¹⁰¹ [T. S. Grabowski], *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Ze stosunków polsko-bułgarskich*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 145.

¹⁰² B. Penew, *Rakowski i Polacy*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 188, A. M. Brzeziński, op. cit., s. 49. Przy tej okazji wydano w Bułgarii książkę poświęconą Kościuszcze: B. Łodziński, T. S. Grabowski, *Tadeusz Kosciuszko (1817–1917)*, Sofija 1918.

¹⁰³ E. Damjanowa, op. cit., s. 22.

¹⁰⁴ *Kronika polityczno-społeczna*, „Monitor Polski”, 1918, nr 72.

¹⁰⁵ A. M. Brzeziński, op. cit., s. 49.

¹⁰⁶ *Rządy bułgarskie wobec sprawy polskiej*, „Monitor Polski”, 1918, nr 122.

¹⁰⁷ Na głębszą, ale podaną w mocno zawoalowanej formie, krytykę rządu Radosławowa Grabowski zdecydował się dopiero po jego upadku na łamach „Przeglądu Polskiego”; ibidem.

normalizacji stosunków, wykorzystując kontakty z działaczami i sympatykami koalicyjnej Partii Liberalno-Demokratycznej¹⁰⁸, a w sierpniu 1918 r. spotkał się z członkami gabinetu. W trakcie rozmów ogólnikowo odnieśli się oni do kwestii niepodległości Polski, ale podkreślili gotowość do nawiązania w przyszłości przyjaznych stosunków opartych na bliskiej współpracy politycznej, gospodarczej i kulturalnej¹⁰⁹. Wkrótce jednak te deklaracje straciły znaczenie. Pod koniec września 1918 r. rząd Malinowa podpisał w Salonikach z mocarstwami Ententy układ o zawieszeniu broni, co wywołało kolejny poważny kryzys polityczny w Bułgarii. Jego efektem była abdykacja cara Ferdynanda 3 października 1918 r., a pod koniec listopada powołanie kolejnego koalicyjnego gabinetu pod przewodnictwem Todora Todorowa, który podjął miał rozmowy z mocarstwami Ententy na temat warunków pokoju.

W tym czasie przełomowe zmiany zachodziły także na ziemiach polskich, a odzyskanie niepodległości stawiało przed młodym państwem wiele problemów nie tylko wewnętrznej, ale także zewnętrznej natury. W tym drugim obszarze najistotniejszą kwestią była legitymizacja państwowości na arenie międzynarodowej oraz wyznaczenie granic zgodnie z polską racją stanu. Polskie władze zdawały sobie sprawę z faktu, że rozwiązanie tych problemów nie będzie możliwe bez wsparcia na arenie międzynarodowej, stąd też duży nacisk kładły na pozyskiwanie potencjalnych sojuszników. W tym celu zamierzano wykorzystać działające w Europie polskie placówki prasowe, w tym także PBP w Sofii.

Pod koniec listopada 1918 r. strona polska wystąpiła do Bułgarii z propozycją nawiązania stosunków dyplomatycznych. Grabowskiego mianowano delegatem Rzeczypospolitej Polskiej, a dnia 1 grudnia przedstawicielem w randze *chargé d'affaires* misji dyplomatycznej RP w Bułgarii¹¹⁰. Wraz z powstaniem oficjalnego przedstawicielstwa likwidacji uległo PBP, a prowadzenie działalności informacyjnej i kulturalnej scedowano na utworzone w połowie grudnia 1918 r. Towarzystwo Polsko-Bułgarskie w Sofii¹¹¹, które przejęło także dotychczasowy organ prasowy PBP „Przegląd Polski”¹¹². W skład Towarzystwa weszli manifestujący swoje propolskie poglądy bułgarscy intelektualiści – nauczyciele akademicki, działacze społeczni i polityczni, prawnicy, dziennikarze¹¹³ oraz przedstawiciele bułgarskiej Polonii. Na czele

¹⁰⁸ Jako „oddanych sprawie polskiej” działaczy tego ugrupowania wskazywał Grabowski na początku 1916 r. m.in.: Todora Włajkowa, Aleksandry Bałabanowa, Krystiu Krystewa, B. Penewa, Iwana Sziszmanowa i Otto Barbara; T. S. Grabowski, *Stronictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64.

¹⁰⁹ *Rząd bułgarski wobec sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 194.

¹¹⁰ M. Karabełowa, op. cit., s. 127, E. Damjanowa, op. cit., s. 31, A.M. Brzeziński, op. cit., s. 50.

¹¹¹ E. Damjanowa, op. cit., s. 42.

¹¹² Tytuł tego czasopisma na początku 1919 r. zmieniono na „Przegląd Polsko-Bułgarski”; M. Karabełowa, op. cit., s. 100.

¹¹³ Byli to m.in. wykładowcy Uniwersytetu Sofijskiego, W. Genew, Stefan Mładenow, Iwan Kesjakow, Petyr Stojanow, Aleksandyr Teodorow-Bałań, poetka Dora Gabe i dziennikarz Georgi Madżarow; na ten temat: G. Wapcarowa, D. Iliewa, *Byłgaro-polski kulturni i nauczni wryzki prez XIX i XX vek na baza na dokumentalni iztoznici ot nauczniya archiw na BAN*, „Izwestija na Instituta za istoriczeski izsledwanija”, t. 32 (2015), s. 228–229.

stowarzyszenia jako przewodniczący stanął Michaił Madżarow, były bułgarski poseł w Londynie i Petersburgu oraz członek Bułgarskiej Akademii Nauk, a jego zastępcami zostali B. Penew oraz T. S. Grabowski.

Reasumując powyższe rozważania wypada stwierdzić, że w świetle publikowanych na łamach „Wiadomości Polskich” informacji, Tadeusz Stanisław Grabowski, realizując założenia nakreślonego przez Naczelny Komitet Narodowy planu, położył znaczne, a rzadko obecnie doceniane, zasługi na polu popularyzowania kwestii polskiej na arenie międzynarodowej w dobie Wielkiej Wojny. Dzięki jego osobistemu zaangażowaniu na tym polu, wbrew licznym przeciwnościom, które napotkał w trakcie wypełniania swojej misji, udało się zapoznać bułgarskie społeczeństwo z narodowymi celami Polaków, ich historią i kulturą oraz polskim wkładem militarnym w toczący się konflikt, a także wpłynąć, przynajmniej okresowo, na wzrost zainteresowania tymi kwestiami wśród kręgów rządowych oraz dworskich. Stworzona przez T. S. Grabowskiego placówka w Sofii, dzięki pozyskaniu do współpracy bułgarskich intelektualistów i polityków, stworzyła sprzyjający klimat dla rozwoju polsko-bułgarskich stosunków dyplomatycznych w okresie międzywojennym oraz przygotowała podwaliny dla dwustronnych kontaktów kulturalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Brzeziński Andrzej, *Z działalności Polskiego Biura Prasowego w Sofii w latach 1915–1918*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, 1980, nr 1.
- Bułgarscy politycy o wskrzeszeniu Polski, „Nowa Reforma”, 1916, nr 564.
- Czubiński Antoni, *Najnowsze dzieje Polski 1914–1983*, Warszawa 1987.
- Bułgarzy wobec sprawy polskiej, „Nowa Reforma”, 1915, nr 188.
- Damjanowa Eczka, *Byłgarija i Polska 1918–1941*, Sofija 1982.
- Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917, Kraków 1917.
- Ganczew Aleksandr, *Wojnite prez Treto byłgarsko carstwo*, Sofija 1944.
- Garlicka Anna, *Organizacja akcji prasowej Naczelnego Komitetu Narodowego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1964, t. 3, nr 2.
- Georgiew Kimon, *Bułgarja wobec wskrzeszonej Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 126.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 68.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Akcya polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 142.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław] *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 70.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej (1915–1916)*, Piotrków 1917.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Ankieta bułgarska w sprawie polskiej (1915–1916)*, Sofia 2011.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Anton Aškerc poeta słowieński. Sylweta jubileuszowa (1856–1906)*, Kraków 1906.
- G[Grabowski] Tadeusz Stanisław, *Bułgarya – Polsce*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 63.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Byłgari i Polaci*, Sofija 1916.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Głos polski do niezawisłej Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 33.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Komisaryat królewski Chorwacyi wobec jej odrębności państwowej*, Kraków 1912.

- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Liryka Mihovila Nikolića: kartka z współczesnej poezji chorwackiej*, Kraków 1906.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Najnowsza historia literatur południowo-słowiańskich. Sprawozdanie krytyczne*, Kraków 1909.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Opinia bułgarska wobec polityki polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 141.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Organ Radosławistów o Polsce, Białej Rusi i Ukrainie*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 147.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Opinia i prasa bułgarska o Polsce. Ze stosunków polsko-bułgarskich*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 145.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Polska i Bułgaria*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 104.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Polskie Legiony. Technijat proizchod, organizacija, charakter i zadaczi*, Sofija 1916.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Prasa bułgarska o patencie wrześnieowym, regencji i tryalizmie*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 160–161.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Romantyzm polski wśród Słowian. Wpływy i pokrewieństwa. Szkic do studium porównawczego*, Kraków 1910.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Rusofiliska prasa bułgarska o ostatnich fazach sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 163.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Rusofilstwo Bułgarów*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 95.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Serbowie i Chorwaci wobec aneksyi Bośni i Hercegowiny*, Kraków 1909.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Słowiański poemat na tle polskiem. A. Žakelj-Ledinski. „Vilkovo”*, Kraków 1913.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Sprawa polska w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 44.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *S. S. Bobczew, historyk, publicysta i słowianofil bułgarski. Szkic historyczno-literacki*, Kraków 1910.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Stronnictwa polityczne w Bułgarii i ich stosunek do sprawy polskiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 64.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *W Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 52.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Wtóra wystawa Legionów w Sofii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 70.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Współczesna Chorwacja: studia literackie*, t. 1–2, Lwów 1905–1908.
- [Grabowski Tadeusz Stanisław], *Z Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 52.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Z dziejów myśli i sprawy polskiej w Bułgarii*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 62.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Za bydeszteto na Polska*, Sofija 1916.
- Grabowski Tadeusz Stanisław, *Zygmunt Krasieński w literaturach słowiańskich, Szkic histor.-literacki i bibliograficzny*, Kraków 1914.
- G[rzegorzewski] J., *Echa zjazdu sofijskiego*, „Świat Słowiański”, 1911, R. 7, t. 1.
- G[rzegorzewski] J., *O „Echa zjazdu sofijskiego”*, „Świat Słowiański”, 1911, R. 7, t. 1.
- Jankiewa Elena, *Polski awtor, przewedeni na byłgarski ezik 1864–2008*, w: *Polski awtor, przewedeni na byłgarski ezik 1864–2008. Bibilografski oczerk*, red. E. Jankiewa, B. Panajotowa, R. Janaczkowa, M. Piszutewa, Sofija 2009.
- Jaworski Władysław, *Legiony a Naczelny Komitet Narodowy*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 51.
- Karabełowa Magda, *Byłgarskata misija na Tadeusz St. Grabowski – pratenik na wyzkrywaszta Polska*, Sofija 2011.
- Klejn Zbigniew, *Polskie ślady w budowie nowożytnej Bułgarii 1877–1914*, Łowicz 1999.
- Klejn Zbigniew, *Postawy Polonii bułgarskiej w dwóch wojnach światowych*, „Dzieje Najnowsze”, 1998, R. 30, nr 2.
- Kronika polityczno-społeczna*, „Monitor Polski”, 1918, nr 72.
- Łodziński B., Grabowski Tadeusz Stanisław, *Tadeusz Kosciuszko (1817–1917)*, Sofija 1918.
- Manifestacja polska w Sofii*, „Nowa Reforma”, 1916, nr 558.

- Naiczew A., *Od upadku do wskrzeszenia*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 93.
- Penew Bojan, *O przyszłość Polski*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 83.
- Penew Bojan, *Rakowski i Polacy*, „Wiadomości Polskie”, 1918, nr 188.
- Petkow D., *Bułgarij a Polski drogi do wolności*, „Wiadomości Polskie”, 1917, nr 117.
- Placówka polska w Sofji*, „Monitor Polski”, 1918, nr 121.
- Radoslawoff Vasil, *Bulgarien und die Weltkriese*, Berlin 1923.
- Rubacha Jarosław, *Bulgaria na przełomie XIX i XX w. Bułgarskie metamorfozy w publikacjach „Świata Słowiańskiego” (1905–1914)*, Olsztyn 2012.
- Rządy bułgarskie wobec sprawy polskiej*, „Monitor Polski”, 1918, nr 122.
- Sokolnicki Michał, *Praca zagranicą*, „Wiadomości Polskie”, 1915, nr 57–58.
- Srokowski Konteanty, *N.K.N. Zarys historii Naczelnego Komitetu Narodowego*, Kraków 1923.
- Towarzystwo Słowiańskie w Krakowie w latach 1912–1913*, Kraków 1914.
- Sziszmanow [I.], *Wolna Polska – dla kultury wszechludzkiej*, „Wiadomości Polskie”, 1916, nr 101.
- Wapcarowa Gabriela, Iliewa Darina, *Byłgaro-polski kulturni i nauczni wryzki prez XIX i XX wek na baza na dokumentalni iztocznici ot nauczniija archiw na BAN*, „Izwestija na Institutu za istoriczeski izsledwanija”, t. 32 (2015).
- „Wiadomości Polskie”, 1916 nr 64, wkładka reklamowa.
- Zembrzaska Wanda, *Czterdziestolecie polskiej placówki na Balkanach*, „Ruch Słowiański”, r. 2 (1929), nr 2.